

Володимир Ляхоцький
м. Київ

**ДИСКУСІЯ НАВКОЛО КНИЖКИ І.ОГІЄНКА
"УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА" ТА РОЗМЕЖУВАННЯ
ПРОТИБОРНИХ ДОКТРИН У ДУХОВНОМУ
ПОСТУПІ УКРАЇНЬСЬКОГО НАРОДУ.
(ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ ПЕРШОЇ ПУБЛІКАЦІЇ)**

... я остаюся на тій самій позиції: люблю минуле України і вважаю його славним надбанням серед всього слов'янства, серед всієї слов'янської культури.

І.Огієнко

... ніяких нових фактів, крім помилок, у цій книжці не знайдеш, а все зведено до якогось панегирика українській культурі без усяких наукових доказів.

В.Науменко.

**Чи є у народу України національна культура?
(Дискусія Івана Огієнка тривалістю 85 літ)**

Поцінуючи ту чи іншу видатну особистість, ми завжди мусимо не лише скрупульозно віднаходити факти її долі, а й свідомо добирати критерії свого поцінування її вчинків та доробку. Інколи саме цей добір остаточно прояснює місце та роль в історії як досліджуваного, так і самого дослідника. Він ніби акцентує увагу на тому, що в той чи в інший час видавалося вченим найважливішим, найсуттєвішим у доробку своїх попередників чи сучасників. Співставляючи різні оцінки одного й того самого явища, матимемо об'єктивне тло часу, підґрунтя для поцінування не лише минулого, а й сучасного стану речей.

І.Огієнко — багато в чому постать неоднозначна чи й одіозна. Його доробок і вчинки ще за життя сприймалися неоднозначно: одні бачили в цьому беззаперечно обдарованому неординарному чоловікові безсоромного кар'єриста від науки, інші — вченого, свідомого свого обов'язку не лише перед Істиною, а й перед Народом та Богом.

Все це суб'єктивні оцінки. Об'єктивні ж факти свідчать про те, що науковий, публіцистичний, письменницький та поетичний доробок цього видатного українця сягає майже 2 000 праць, переважна більшість яких, на превеликий жаль, і досі не відома на Батьківщині. Але й ті з них, що вже перевидані в Україні, спіткала дивна доля: вони беззаперечно визнаються непересічним явищем української культури та науки і ...благополучно зникають з наукового обігу, так і не діждавшись серйозного, глибокого справді наукового аналізу.

Така сама доля спіткала й книжку І.Огієнка "Українська культура", котра, дякуючи третьому з часу своєї появи перевиданню¹, добре znana в Україні. Сьогодні немає сенсу доводити ні її значимості, ні публіцистичної та просвітницької ваги, ні своєчасності

з'яви. Щодо наукової вартості цієї праці, то в передньому слові, окреслюючи сучасний погляд на це видання, М.Г.Жулинський беззідставно твердить: "Ця "коротка історія культурного життя українського народу" промовисто засвідчила зумовлену соціально-політичною ситуацією необхідність ідейно концептуальної корекції добору й викладу явищ і тенденцій національної культури. ...Головний акцент він (І.Огієнко. — В.П.) робить на національній самобутності культури, на самостійному "визріванні" визначальних тенденцій її розвитку, на доведенні за допомогою численних фактів і документальних свідчень впливу української культури на культуру російську. Цим самим руйнувався стереотип сприйняття української культури як... культури залежної і вторинної."²

Лише тепер, по сторіччях боротьби за визволення, перемігши, ми розуміємо, що, не обстоюючи доктрини самобутності української культури, її самодостатності, ми не мали б змоги обґрунтувати навіть для власного народу його потребу й право на державність. Й досі оця самобутність частенько бачиться нам як "шароварщина", а власна культура трактується нами ж таки в руслі "єдності з братнім російським народом", "у колі слов'янства" або хоча б "у єдиному європейському контексті". Ми й досі не однастайні в оцінці наукового пошуку. Одні сміються, що вчені вже довели буцімто "спершу з'явилися українці, а вже потім — мавпи". Інші — ревно відстоюють право вітчизняної науки на патріотичну тенденційність. Хто знає, за ким Істина? Чия правда ближча до Божої?

А як важко й важливо було визначитися щодо такого непростого питання на початку ХХ століття!

Ось чому такою актуальною та значимою сьогодні видається полеміка, котра розгорнулася на той час навколо згаданої праці І.Огієнка. Ця книга (перша пройнята чіткою патріотичною тенденцією) виявила і розмежувала культурницькі позиції, представники яких і донині не дійшли поміж себе згоди.

Історія появи цієї книги така.

5 жовтня 1917 року на урочистому відкритті Українського Народного Університету в Києві приват-доцент Київського Університету св. Володимира Іван Огієнко виступив із академічною промовою "Українська культура". Тоді ж, за рекомендацією С.Петлюри та за рішенням Українського Військового Генерального Комітету, вона з'явилася окремим виданням у друкарні Української Центральної Ради накладом 100 тисяч примірників³.

Рецензуючи це невеличке видання на сторінках часопису "Книгар"⁴, С.Єфремов писав: "...справді коротко, але досить докладно переходить д. Огієнко довгий шлях нашого культурного надбання, що стоїть за нами, як спадщина минулих віків. Промовець зазначає серед того надбання українську пісню, орнамент, будівництво, право, церковне життя, мову, письменство та науку, подаючи такий загальний висновок: "який би бік життя ми не взяли, ми скрізь бачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою"

(С. 8). Щоб цю своєрідність краще виявити й підкреслити, добродій Огієнко докладніше спинився на літературних і всяких інших наших позвах з Московщиною, справедливо зазначаючи, що остання багато від нас черпала, що ми були тим мостом, який єднав культурний захід з темним тоді сходом Європи.⁵ І, ніби передбачаючи подальшу долю (задум?) вченого, зазначає: "Книжечка д. Огієнка – це немов конспект ширшої праці на тему про зміст і стосунки української культури до інших."⁶ Передбачення визначеного вченого справдилося. На основі вказаного виступу та лекцій, читаних упродовж року в Київському університеті, І.Огієнко підготував до друку добре проілюстровану, значно об'ємнішу працю під тією ж назвою⁷. Пізніше, відповідаючи на одну з негативних рецензій у газеті "Нова Рада", він так пояснить причини та наміри, що спонукали його до її написання: "Книжка моя повстала в бурхливі часи, ще до III універсалу, до проголошення України народною республікою. Коли на святі відкриття Українського Народного Університету я прочитав свою промову "Українська культура", з того часу двері моєї вбогої хатини не зачинялися: до мене без кінця сунули люде і просили дати їм *списати* мою промову. На мій здивований запит, нащо їм все це, всі в один голос раз у раз казали: нам скрізь очі колють, що ми не маємо жодної культури і ми повинні ж чимось оборонятись. ...І дедалі я впевнявся все більше, що й справді широке громадянство анічогісінько не знає про українську культуру. Так і повстала моя книжка, та тільки вона повинна була надовго завалятись в друкарні, бо брак світла не давав змоги її друкувати."⁸

Треба відразу зазначити, що вже в першовитоці книги (брошура насправді видається її попереднім конспективним викладом, який зберігає структуру та головні ідейні та методологічні акценти майбутньої праці) С.Єфремов, як головну, визначає проблему взаємостосунків української культури з іншими, тобто її самоідентифікацію в колі братніх чи й віддалених культур. Водночас він бачить це видання ознайомчим, пропагандистським, а не власне науковим: "Як коротенький та компактний виклад відомостей про українську культуру, що працю д. Огієнка кожен залюбки прочитає – чи на те, щоб знайти в ній нові для себе звістки, чи щоб відоме пригадати в певній системі."⁹

Як бачимо, й брошура, й майбутня книжка первісно й автором, й критикою сприймалися не як академічні, суто наукові видання, а як засіб поширення знань про українську культуру в масах, як просвітницька, в кращому розумінні цього слова, агітаційна література. І жоден з них не бачив нічого негідного, принизливого ні для автора, ні для України в появі подібного видання.

Та коли 1918 року в друкарні Є.Череповського в Києві книжку нарешті було видруковано, вона зустріла далеко неоднозначну реакцію в українських колах.

З одного боку, нагальна потреба в подібній книзі була беззаперечною і визнавалася всіма. Д.Щербаківський, видатний український мистецтвознавець, який написав більше 40 праць про сим-

воліку українського мистецтва, про українські церкви, хоровий спів, портрет, книжкову справу, килими тощо, з цього приводу писав на сторінках часопису "Наше минуле"¹⁰: "Яка потрібна тема! Як бракує такої праці, що допомгла б орієнтуватись в культурнім минулому України, допомгла б вяснити, що собою являє український нарід, як культурна одиниця; чим він відрізняється від інших народів і що вінс в скарбницю всесвітньої культури?"¹¹

Виявилось, що українська інтелігенція надто довго чекала на появу подібного видання, аби побачити, що ця книжка звернена не стільки до неї, а до народу загалом, що автор не претендує ні на фактологічну вичерпність, ні на академічну фундаментальність. Що загалом чекала від книжки українська інтелектуальна еліта, видно з рецензії того ж таки Д.Щербаківського: "В цій книжці ми сподівались найти відповідь на всі ці питання, найти картину генези і поступенного розвитку українського національного прогресу в його головних проявах, картину еволюції головних ідей, якими жив наш народ, ...сподівались розгляду того, як взагалі творилась українська культура серед тих національних стихій — татарської (взагалі кочевницької), литовської, румунської, польської і російської, в обойми яких кидала Україну її історична доля."¹² Того самого сподівався й М.Жученко, рецензію котрого вміщено в часописі "Книгар"¹³: "Од книги, яка має назву історії української культури, ми мусили сподіватись дійсно таки історії розвитку культурного українського життя із зазначенням зміни форм тієї культури, різних сторонніх на неї впливів, а також характерних рис сучасної культури українського народу, яко суми й підрахунку усього попереднього її розвитку."¹⁴

Як бачимо, інтелігенція чекала не багато й не мало — відповіді на всі кардинальні питання культурного розвою України та ще й у порівнянні зі світовим духовним поступом. Не дивно, що багато хто навіть з палких патріотів був гірко розчарований книжкою.

Причину авторської невдачі бачили в різному. Хтось помітив *цілу* низку наукових (чи таки друкарських?) "ляпів" у тексті, хтось вирішив, що агітаційна, тенденційна сторона книжки взяла верх над науковою. Але майже за кожною рецензією вчувається внутрішнє переконання, що заради популярної на той час ідеї автономії автор покривив душою перед Істиною і тим зашкодив й собі, й Україні..

Той самий Д.Щербаківський пише: "...Захоплений метою зняти скоріше русифікаторську полуду з очей своїх слухачів-студентів, він построй свої лекції не по догматичній схемі, а на антитезі між українським і московським; через це він не стільки характеризує саму українську культуру, скільки підбирає відомості про те, що на неї давно вже дивились як на осібну, окрему від московської, що за неї давно боролись; автор зводить до купи і підраховує "кривди народів українському", а замість критичної характеристики української культури дає панегірик, свого роду "візерунок цнот", "народа-орла", "народа-велетня", якого він занадто вже перехвалює. Атмосфера політична, серед якої викладались лекції, була причиною не тільки тенденційності, але

і інших хиб цієї праці: книжка складена похапцем, без певної системи і, можна сказати, взагалі без ясно видержаного плану.”¹⁵

Тенденційність автора оголювала тенденційність його критиків. Заперечуючи, а то й висміюючи його “промахи”, вони чітко виявляли власну цілком упереджену тенденцію щодо окремих “суто наукових” питань. Скажімо, вище згадуваний Д.Щербаківський пише: “Тим часом “тернистим шляхом” йшла Україна і в татарську, і в польську доби, в які по-іншому, але теж тяжко півечили культурне життя України. Даремно не підкреслює автор також брудної ролі вищих кол українських, які польщились, русифікувались, помагали Катерині закріпоцати селян, помагали і досі помагають денационалізації України.”¹⁶ Науково? Так. Але й беззаперечно те, що єдність класова усвідомлюється рецензентом як цінність, значно вища за єдність національну. І, чим означений підхід кращій за Огієнковий, сказати важко.

Те саме стосується і проблеми ставлення до релігії. Начебто між іншим Д.Щербаківський зауважує: “...в університетським курсі по історії культури ніяково читати такі підписи під малюнками, як-от: “Пречиста печерська заступниця боголюбивої України”, “Оборонець прав українських, стрійтель храмів Божих гетьман Іван Степанович Мазепа. Я розумію пієтизм автора до України, але такі написи можна найти тільки — нехай мені вибачить автор — в Путеводителю по святих містах, або паломнику.”¹⁷ Але те, що “ніяково читати” цьому беззаперечно патріотично настроєному й добре освіченому добродієві, звучить цілком прийнятне для кожної віруючої людини, для котрої “боголюбність” України — аксіома, а зведення храмів Мазепою — доказ його людської й гетьманської величі. Те, що органічно для І.Огієнка — вченого-українця, видається принизливим, міщанським, ненауковим його опонентові. Але псевдопатріотизм, як і псевдосмополітизм, — речі ганебні й безперспективні, як усе, що є нещирого й вторинного у цьому світі.

Висновок, якого доходить Д.Щербаківський, — обґрунтований, науково точний, виражений, але й цілком тенденційний: “В книжці єсть настрої, єсть натхнення, запал, але нема глибини думки, потрібної для такої теми. Автор не стільки слідкує за ідеями і їх розвитком, скільки за фактами і рідко подає більш-менш глибокі висновки і узагальнення. Через це поза сотнями імен українських письменників і діячів та дрібних, в більшості непотрібних хронологічних дат не видно характеру, цінності, краси теї самої культури, про яку склав цю книжку автор.

Нарешті ми маємо гарну агітаційну книжку, яка зробить своє діло, зробить чималий вплив на широкі кола українського і неукраїнського суспільства, багато їм дасть, але історії української культури не маємо.”

Важко будь-що зі сказаного заперечити. Та рецензент ніби й не помітив, що не йшлося про академічну історію української культури, що Огієнкова праця вже в задумі була “гарною агітаційною книжкою”. Його рецензія, можливо помимо волі автора, — виявилася схвальною, бо однозначно доводить, що, як популяризаторська, агітаційна, народ-

на книжка, праця І.Огієнка заслуговує найвищої похвали. Водночас у закидах Д.Щербаківського щодо "Української культури" проглядається набір вимог та цілей, які ставила перед собою на той час наша наукова громада: піднятися над накопиченням фактографічного матеріалу й, врешті-решт, почати творити концептуальні ідеї, аби за кількістю інформації не зникала суверенна природа українства як осібне явище.

М.Жученко, рецензуючи книжку І.Огієнка на сторінках "Книгаря", про що вже йшлося вище, ніби уточнює, конкретизує закиди, зроблені попереднім рецензентом. Відзначивши після Д.Щербаківського безсистемність викладу, відсутність цілісності в представленні історичного розвитку української культури, переваженість фактичним матеріалом та обмаль аналізу суті явищ, про які йдеться, він зауважує ще й такі конкретні недоліки: "...Блискучий розвиток культури Київської Русі в домонгольську добу залишено автором в тіні; дуже довго і спеціально спиняючись на пізнішому впливі української культури на Московщину, автор нічого не говорить про вплив нашої давньої культури на Литву, на утворену її князями литовсько-руську державу. Вже не кажу про те, що зміни форм державного й громадського життя, еволюції соціальних відносин автором сливе зовсім не зачеплено, хоча власне в цьому й виявляється певна культура народу, поруч з письменством і наукою...

А вже що зовсім майже проминуло у д. Огієнка, так-це культура Гетьманщини 18 століття, дуже цікава й характерна тим, що тут український народ мав змогу творити життя в умовах певної політичної автономії. Д-ий Огієнко уривково й спорадично розкидає увагу про стан культури на Гетьманщині, про просвітні заходи козацької старшини, тимчасом історична наука дає багатий матеріал для характеристики культури Гетьманщини (і зв'язаної з нею Слобідської України)..."¹⁸.

Видається цілком неупередженою та фахова рецензія. Але й вона не позбавлена певної тенденційності. Закидаючи І.Огієнкові кон'юктурщину, М.Жученко сам займає цілком визначену проєвропейську, конкретніше, пропольську позицію: не сприймаючи постійні звернення автора до російсько-українських взаємин як псевдонаукові, він радить замінити їх на посилання щодо українсько-польських стосунків: "Здається нам, що доводити культурність певного народу малою культурністю одного з його сусідів — метод не дуже науковий, бо як пішло вже на докази через порівняння, то слід було би рівняти нашу культуру 17 в. до польської і взагалі до західноєвропейської..."¹⁹

Дивують рецензента й Огієнкові жалі з приводу того, що разом із заснуванням "Товариства імені Шевченка" у Львові "попливли...за кордон наші сили, наші найкращі сили, що їм було тісно й небезпечно в себе вдома; попливли тоді туди і наші гроші і збогачали Австрію..." (ст. 234). "Чи дуже збагатилася тими українськими грішми Австрія, чи ні, але ж збагатилося духовне життя галицької України, й знаючи причини й обставини часового перенесення центра українського культурного життя з Києва до Львова, ледве можна

вболівати за тим в тій формі, як це робить д. Огієнко”²⁰, — заявляє він. А, по суті, це однаково, аби сьогодні хтось радів з того, що близько тисячі науковців із України працюють у далекому зарубіжжі, ”збагачуючи духовне життя” нашої багаточисельної діаспори.

Резюмуючи своє враження від книжки, М.Жученко, як і Д.Щербаківський, намагаючись довести її наукову неспроможність, фактично поза своїми намірами визнає значимість і високий рівень Огієнкової роботи як масового видання: ”...ми маємо перед собою не історію української культури, а ряд цікаво й легко написаних нарисів про давнє письменство українське, про українську мову, про взаємини між українством та Московщиною. Цю легкість викладу, поруч з популярністю мови, треба особливо підкреслити, як позитивну прикмету книги... Автор скрізь дає бібліографічні вказівки літератури і під текстом, і в кінці розділів. Цей бік його праці поставлено добре. ...Добре поставлена ілюстраційна частина книги: багато портретів, багато знімків... Зверхній вигляд книги — друк, папір, — дуже непоганий, псує враження тільки незграбний і нехудожній малюнок на обгортці”²¹.

Нездатність кіл української еліти зрозуміти й прийняти необхідність якісного й багаточисельного продукування речей ”простих”, розрахованих на просвітницько-агітаційну роботу в середовищі народу, часто призводила до особистих чи й національних трагедій. Можливо, саме в цьому — причина багатовікової драматичної невідповідності між рівнем життя українського соціуму та його вершинними досягненнями в царині духу й творення. Прагнучи зробити речі величні, засвідчити перед сусідами ”рівень” власного росту наші сподвижники забували, що, сягаючи вершин, вони мимоволі відриваються від тих, заради кого й мислився весь отой злет, залишаючи напризволяще поодиноких сповідників спільного поступу, не розширюючи своїм діянням загальне культурне тло соціуму.

Унікальність І.Огієнка як вченого та ідеолога в тому і виявилася, що він зміг знайти ”золоту середину” між прагненням особистого духовного та інтелектуального поступу та завданнями поширення набутків власної культурності на своє оточення. Він зумів ”рости”, постійно творячи кругом себе не лише духовну ауру вченості та українськості, а й цілком матеріальний світ реальної культури — створив, можливо, й не найкращі, але перші загальноприйнятні, й *тому* об’єднуючі, канони мови, поведінки, віри тощо. Але повернімося до далекого 1918 року.

Чи не найдошкульнішою була рецензія В.Науменка в газеті ”Нова Рада”²². Автор взагалі не побачив у книзі нічого достойного чи вартого видруку. Огієнкова робота для нього — бульварщина, створена на догоду часові та не надто вибагливій публіці: ”...ніяких нових наукових фактів, крім помилок, у цій книжці не знайдеш, але і пояснення відомих вже фактів нема, а все зведено до якогось панегірика українській культурі без усяких наукових доказів. Та й то треба сказати, що ні сама Україна, ні українська культурна істо-

рія зовсім не викликають потреби в якихось панегириках, бо всі представники навіть російської науки, які до цього часу працювали над розслідами минулих часів культури на Україні, в один голос признали, що ця культура в свій час багато корисного принесла не тільки своєму народові, але й братньому сусідові.

Треба б тепер нам більш подбати про те, щоб сучасна українська культура та її представники не поцували того, що було раніш так славно здобуто нашими батьками на ниві культури і освіти." Рецензент, на відміну від уже згадуваних, зауважив лише "рекламно-панегиристичний тон" видання та бажання його автора "пустити в світ не наукову, а рекламну літературу"²³. Цього добродія геть не обходить, чи на часі було в 1918 році академічне видання щодо української культури? Чи був хто спроможний його створити? Йому байдуже, що далеко не "всі", як він перекоує, "все це" знають, що зовсім не "для всіх" наших сусідів з пуп'янку зрозуміло, що Московія таки багато чого навчилася в Україні.

В.Науменко просто-таки дивом дивується нахабству українського приват-доцента, який наважився поставити рідну літературу в один ряд із іншими світовими: "Як би хто не кохався в своєму рідному українському слові та в своїй літературі, все ж наукова совість не дозволить йому признати, що українська словесність стала вже врівень з великими світовими літературами. Можна дивуватися, що, при всіх утисках, які випали на долю України, при всіх важких для розвитку національної культури обставинах, вона не розгубила до щенту свого національного духу; можна з найщирішою подякою висловлюватись про культурні праці представників українського слова, можна навіть підносити їх за ці праці до небес — але ж треба пам'ятати відомий вираз "amicus Plato, sed magis amica veritas" (Платон — мій приятель, але ще більший приятель — щира правда) — не переступати в своїх панегириках через грань наукової об'єктивності."²⁴

Звідки було шановному критикові знати, що зовсім скоро буде визнано, що цінність літератури визначається не рівнем її поширення в світі (адже це може бути пов'язано з політичними, економічними причинами тощо), а рівнем її духовних набутоків. Та, на жаль, за "гранню наукової об'єктивності" у нас і досі лишається не лише щире пошанування патріотичного подвигу попередників, а й цілком об'єктивне визнання їхніх здобутків та свідоме поширення його не лише серед українців, а й по всьому світові. Хто зна, що думали б про Україну Європа та Азія, якби твори нашої словесності легше приходили до них у належних перекладах. Але народ наш, схильний до навчання та вчителства, все забував не лише "чужого не цуратись", а й "свого научатись".

Та прислухаймося до подальших зауваг пана В.Науменка. Як до болю знайоме вони звучать: "Д-ій Огієнко, про яку б сторінку українського культурного життя не заговорив, не стільки уваги звертає на те, щоб освітити яскравим світом цю сторінку, показавши факти та

роз'яснивши їх, скільки зараз же починає, сильними виразами завіряти, що в такому-то ділі або в другому українці ведуть перед над усіма.

...Далеко більшу послугу зробив би автор і своїм слухачам, і читачам, і всій українській культурі, коли б хоч коротенько розказав був, через що стільки віків Україна жила в лихому становищу, гублячи свою інтелігенцію то в польському, то в московському культурному морі.”²⁵

Як пам'ятаєте, рецензент твердив, що "всі" знають те, про що пише І.Огієнко. То чому ж він гадає, що ті "всі" не знають, "через що стільки віків Україна жила в лихому становищу, гублячи свою інтелігенцію то в польському, то в московському культурному морі"? Чому цей патріот так переймається тим, що Огієнко шукає та "завіряє" факти української величі й достойності, а не "роз'яснює" їх? Що на той час було важливіше Україні — доскіпливо роз'яснити відомі факти жменьці вчених-патріотів чи донести їх до свідомості тисяч обивателів, котрі самі собі не вірили, а дехто й не знав, що є на світі Україна, зі своєю історією, своєю мовою, своєю культурою і правом на свою державу. Що вона не виплід купки професорів-"націоналістів", а реальність, яку нікому не заперечити.

Та найбільше В.Науменко переймається тим, аби сучасники, посилаючись на книжку І.Огієнка, не сказали, "що українські сучасні патріоти виявляють себе такими ж шовіністами, "квасними патріотами", з якими в російському життю і в російській пресі велась боротьба всіма прогресивними елементами суспільства”²⁶.

Отож, думка російської прогресивної громадськості важить куди більше, ніж потуги "квасного патріота”?

Чим далі тим дужче переймається добродій В.Науменко відстоюванням прав та справедливості щодо "братів-москалів": "Через щось наш автор про польські утиски не сказав у своїй книжці ні словечка, а всякому відомо, що було що сказати.

...Я поперед цього підкреслюю ті золоті слова автора, які зустрічаємо на сторінці 237-й: "Що найгірше, всі ці заборони важким тягарем лягли на душу свідомих українців. Вони драгували їх, отруювали душу "...ненавистю до братів-москалів, одвертали їх од московської культури, — культури близької нам, культури рідної, бо й ми ж самі добре, доклали до неї своїх рук". Здавалось би, ці слова гарантують, що автор сам убережеться од роздратовання і зненависти, що в його освітленню фактів ми зустрінемось тільки з об'єктивністю. На превеликий жаль цієї об'єктивності в книзі автора нема, а, навпаки, скрізь ви зустрічаєте без всякої потреби приведеними якісь дрібні і нерідко дуже непевні докази російського утиску українцям, а ще більше цитати про те, які дикі та некультурні були москалі.”²⁷

Які знайомі інтонації чути в цьому "науковому" та "об'єктивному" осуді природнього патріотичного чуття! Вони й досі безсило лайкою зриваються з вуст недалекої псевдоеліти.

Які ж такі наклепи звів І.Огієнко на братній народ? Рецензент сам визнає достовірність наведених автором фактів, та обурюється не ними, а згадкою про старовірців, ставлення яких до українців, буцімто, є виключенням з російського правила. Обурює його й "розсудку вопреки" трактоване мовне питання. Бо, виявляється, краще було б "зрозуміло та правдиво" з'ясувати, як саме народ наш допустився того, що погубив по закордонах мало не всю свою інтелігенцію, а не доводити "сміхотворну" істину про пріоритетність розвитку української літературної мови.

Далі В.Науменко вдається до перераховування друкарських помилок, трактуючи їх як неволодіння матеріалом чи й просту необізнаність автора. А насамкінець він справді таки "бульварно" тлумачить обкладинку видання: "Що думав автор, помістивши на обкладинці книжки про українську культуру малюнок, де між іншим бачимо відомого "Мамая", але в тій редакції, під якою завше буває підпис: "козак — душа правдивая, сорочки не має; коли не п'є, так куму б'є, а все не гуляє"?

Малюнки на обкладинці звичайно символізують ґрунтовну думку, що проводиться в книжці. Добра-ж тут виїшла символізація."²⁸

Саме в рецензії В.Науменка, як ні в якій іншій, проступила протилежна Огієнковій культурницька тенденція. Сама сутність її незауважливо проглядається у кинутій ніби ненароком фразі: "не хочеться рішуче признатися у тому, що ми самі не мало провини мусимо прийняти на себе, бо хоч він і запевняє, буцімто громада українська, не глядячи на всі заборони, тихо тягла собі "Ще не вмерла Україна" (ст. 223), та, мабуть, занадто вже *тихо мугикала* вона, так тихо, що ніхто і не чув її голосу. І, на превеликий жаль, як тільки настали інші часи, так зразу-ж вона заверилася такими гугнявими голосами, що хоч вуха затикай"²⁹

Ось у чому сутнісна відмінність позиції двох кіл української інтелігенції, ось де межа, котра й досі маячить на духовній ниві нашій! Одні бачать і чують вину народу перед інтелігенцією, його пасивність, бездіяльність, духовну ницість. Інші переймаються власною виною перед народом, чують у ньому силу, потугу до більшого і палко прагнуть пробудити її. Одні бачать себе провідниками темного і гнаного люду, світочами його духу, достойними його взірцями перед людськістю. Інші — до скону трудяться на своєму клаптику рідної ниви, сіють зерно, роздають свій врожай убогим і, якщо й почувуються кимось, то хіба що Прометеєм, котрого чекає Зевсова кара та людська невдячність. Певно, що й серед одних і серед інших були й є справжні патріоти, та, беззаперечно, геніальні люди. Але істина, як завжди, лежить посередині. І веліч І.Огієнка, як уже вказувалося, полягала саме в дотриманні цієї справді мудрої середини між бажаним і здійснюваним, нагальним і вічним, власним та всенародним. Тому навіть у полеміці із явно недоброзичливим опонентом він витримував, якщо й не безпристрасний, то хоча б інтелігентно-саркастичний тон.

Показовою видається відповідь І.Огієнка В.Науменкові, вміщена на сторінках тієї самої "Нової Ради".

Огієнко відразу зазначає, що сподівався й чекав рецензії від фахівця-патріота і до останку не вірив товаришам, котрі застерігали його, що після відвідин Петербурга рецензент виявить себе борцем проти українського шовінізму. Далі він однозначно заявляє, що саме його свідомий патріотичний підхід до висвітлення матеріалу став тією вирішальною ознакою, яка спонукала негативну реакцію рецензента: "В.Науменкові більше над усе не до вподоби гаряча любов до України і всього українського, що червоною ниткою проходить по книжці; проти цього він з запалом і повстає в своїй рецензії..."³⁰ Водночас І.Огієнко навідріз відмовляється від нав'язуваного йому політичного розгортання ходу дискусії: "...всілякі Науменкові закиди про "братів-москалів" минаю без відповіді, бо до жадної з політичних партій не належу і вести політичну сварку вважаю непотрібним"³¹, – але чітко й спокійно спростовує всі "наукові" закиди, починаючи з найсуттєвіших – методологічних.

Найперше, він одразу окреслює коло читачів, на яких було розраховане видання, його мету, тим самим відкидаючи звинувачення у "неповності, мізерності" викладу. "В.Науменко закидає, що прочитав мою книжку і нічого нового для себе не знайшов. Чудний це докір: та хіба ж я писав свою книжку для такого кола, до якого належить д. Науменко?"³² – щиро дивується він неочікуваному тлумаченню свого видання.

Другим методологічно важливим закидом було твердження В.Науменка про те, що писати про речі "всім відомі" (йдеться про визнання росіянами запозичень з української культури) немає сенсу, бо це не тільки не науково, а й ганебно. Рецензент досить публіцистично грамотно "мусує" це питання, творячи з Огієнка такого собі недалекого та нахабно-го українського шовініста. Іронічно-гірка відповідь останнього й сьогодні вражає злободенністю: "...це в моїй книжці підкреслено, але кому ж це відомо? Побалакайте з більшістю росіян і послухайте, що вони розкажуть вам про українську культуру і про вплив її на російську."³³

Відповідаючи на закиди свого опонента щодо нефаховості у трактуванні мовних питань, І.Огієнко (на відміну від рецензента, котрий пригадав хіба що С.Єфремова) опирається в обґрунтуванні своєї думки на праці Ф.Бонне, А.Шлейхера, Курціуса, Гутмана і виглядає значно обізнанішим і глибшим лінгвістом-європейцем, ніж "космополіт" В.Науменко.

Не відмовчується І.Огієнко й щодо негідного закиду про буцімто завищену ціну його книжки. Шляхом найпростіших обрахунків він неспростовно доводить, що книжечка того ж таки Науменка (взявши до уваги різницю в обсязі, оформленні та якості паперу) – значно дорожча.

Насамкінець І.Огієнко зрікається всякої полеміки з опонентом, бо не бачить сенсу в безпідставній дискусії. Але мимоволі гірко звучать його слова: "Лишаю на совісти рецензента особисті випадки проти мене; на його ж совісти лишаю й те, що він спинився тільки на гострій критиці і не закріпив тепла та любові, що дивляться зза рядків, що він не закріпив кращої частини в моїй праці."³⁴

Тої "кращої частини", на жаль, не помітили сповна ні тогочасні рецензенти, ні ті, що звернулися до книжки 1923 року, коли її було фотодруковано в Катеринославі з першого видання.

Чому ж сучасники так одностайно звинувачували І.Огієнка в тенденційності, підтасовуванні фактів, необґрунтованості та емоційності викладу чи й необізнаності в окремих питаннях? Можливо, вчений справді погіршив перед науковою достовірністю? Але чому тоді книга неодноразово перевидавалася, не втрачаючи ні своєї значимості, ні нагальності? Що то за тенденція, котра так прикро вражала критиків І.Огієнка? Чим вона їм так дошкулила, що окремі збиваються аж до "базарного гвалту"?

Найперше, І.Огієнко саме в цій праці, як ні в якій іншій, свідомо виявляє себе патріотом України та людиною віруючою. А наше рідне "свідоме та інтелігентне" панство і на той час, як почасті й досі, щирю віру *чуло* за хуторянство, а патріотизм — за псевдонауковість та розумову захланність.

По-друге, жоден із критиків не захотів побачити, що книга І.Огієнка — не монографія, а посібник для найширших верств українства, які б хотіли мати інтелектуальну зброю в обороні свого духовного суверенітету. Що вчений не досліджує української культури, а добирає якомога більше фактів на доказ її непересічності та вишуканості. Що його мета — не академічно проаналізувати певне явище, а переконати в його достовірності. Це книга, розрахована не на вченого, а на обивателя, в кращому розумінні цього слова. В її чотирьох розділах є все, аби переконати пересічного громадянина пробудженої України, що він "справді має право на вільне життя, ...на ту автономію, якої так настирливо домагаємось ось уже більше двох віків..."

І.Огієнко справді не аналізує окремі явища, а ніби намічає в них найвагоміше, окреслює визнане чи й запозичене нашими сусідами. Він, певно, що свідомо, опускає найвідоміші постаті (того ж таки Т.Шевченка, М.Драгоманова, М.Лисенка тощо), бо й без них (всі такі найширше знаних) наш культурний обшир не зміліє, не спиниться духовний поступ, не зійде нанівещь духовний набуток народу.

Починаючи розмову про культуру України, І.Огієнко не боїться захоплюватися власним народом, не соромиться любити рідне і ставити його не лише в ряд, а й вище сусідського. Саме за цю "тенденцію" й відмовили вченому в науковості. Бо де ж то бачено, любити те, про що з лихої долі не знають ні "просвічені європейці", ні "щирі друзі наші й сусіди". Якби француз чи англієць, чи хоча б росіянин написав, що "пісню... утворив народ наш такою, як ніхто з інших народів...", то була б правда. А як пише таке українець, то дурна пиха та необізнаність.

Не могли вибачити вітчизняні науковці І.Огієнкові, що ворогів звав ворогами, кривду — кривдою, а зневагу — зневагою. "Наукова істина" вимагала толерантності у ставленні до свого ката, об'єктивності у визнанні окремих позитивних рис його характеру й волі, щирого усвідомлення, що не лише він об твою спину бича розбив...

Хоча треба визнати, що друга поява книжки 1923 року була зустрінута значно більшим розумінням критики. Цього разу всі зауважили, що її мета, згідно вимог часу, — переконати слухачів у достойності й рівноправності української культури у зіставленні з іншими. Цікаво, що саме тепер врешті зазвучали слова на захист І.Огієнка.

Так, Василь Біднов — історик церкви, освітній і громадський діяч, член Української Центральної Ради, редактор "Летописи" Екатеринославской Архивной Комисии, один із керівників Катеринославської "Просвіти", проф. Кам'янець-Подільського Університету, член-основоположник Українського Історико-філологічного Товариства в Празі, автор близько 100 наукових праць із історії церкви та освіти в Україні, — закинувши авторові низку докорів щодо окремих фактів, зауважує в своїй рецензії, видрукуваній у "Літературно-науковому віснику"³⁵: "Перше видання "Української культури" проф. Ів. Огієнка наша преса зустріла неприхильно. Такі рецензенти, як М.Жученко (в одному з чисел "Книгаря" за 1918 р.) та Д.Щербаківський (на сторінках "Нашого Минулого" 1918 року, кн. 1, стор. 188), роблять багато закидів авторові, винуватять його в агітаційності та тенденційності й заявляють із жалем, що як давніше не мали ми історії нашої культури, так не маємо її й після виходу сеї книги. Такі присуди занадто суворі. Книга є тільки популярним викладом історії української культури і в той же час є першою пробою її. Автор її дає багато фактів та відомостей з нашого культурно-історичного життя, які мало відомі українському загалові і в сьому відношенні книжка потрібна й корисна. В ній дано багато матеріалу, яким можна користуватися в середніх школах: ілюстрації, портрети, зразки стародруків, уривки з історичних документів дадуть оживлення та цікавість викладам нашої історії та історії письменства, через те й сама книга привабить ученика, зацікавить його нашим минулим, розбудить його національну свідомість і тим самим допоможе вихованню нашої шкільної молоді.

"Українське видавництво в Катеринославі", випустивши другим виданням зазначену книжку проф. Ів.Огієнка, облекшило справу національного виховання нашої шкільної молоді."³⁶

Як бачимо, В.Біднов не лише виправдовує появу книжки І.Огієнка, а й чітко вказує на найдоцільніше її застосування. Школа, виховання, вплив на душу українського майбутнього — ось доля та вище призначення цієї праці.

Співзвучні цим зауваги знаходимо й у рецензії Івана Кривецького — історика з Галичини, дійсного члена НТШ, довголітнього директора бібліотеки НТШ у Львові, який редагував журнал "Наша Школа" у Львові, урядовий орган ЗУНР — "Республіка" в Станіславі, історичний місячник "Стара Україна" у Львові, — видрукуваній у "Старій Україні"³⁷: "...книжка проф. І.Огієнка дуже цінний і дуже корисний вклад в українську науково-популярну

літературу по історично-культурному самопізнанню української нації. Вона безперечно зробила вже багато в тому напрямі — і без сумніву робитиме і далі. Тому треба повітати нове її перевидання та гарячо поручити читачам”.³⁸

Цікаво, що приклади, вказані В.Бідновим як недоліки та завідоме перебільшення, нині зовсім такими не видаються: “Місцями те захоплення переходить у перебільшення, що, розуміється, не підвищує наукової вартості праці. Для прикладу можна навести такі місця: “Український юмор всьому світу відомий” (С. 18). “Пишна оздоба “Пересопницької Євангелії” відома всьому світови” (С. 21). “А наша мова українська, чарівна наша мова, всім світом вже признана за одну з найзвучніших наймелодійніших мов” (С. 22).”³⁹

Як не видаються нині застарілими чи зайвими побажання, висловлені у рецензії І.Кревецьким: “Та в дальших виданнях книжки проф. Ів.Огієнка (теперішнє тільки фотодрук першого!), яких без сумніву зажадає саме життя на Великій Україні, коли там тільки розкрипоститься дещо українське друковане слово, бажано було б перенести більш уваги в малюнку на Захід. Бо велич української культури показується наглядно не так із зіставлення її з нижчими культурно сусідами України, супроти яких вона займала становище безперечно вище, як раніше з зіставлення її і високою культурою Заходу, супроти якої вона стоїть рівнорядною. Має се місце передовсім у найстаршій її добі, княжій, на яку безумовно треба звернути у книжці куди більше уваги.

...треба конче поширити поняття української культури з вузьких рамок українського етнографізму до ширших — української землі і держави. Тоді в огляд української культури мусять увійти також культури всіх етнічних груп, що живуть або жили на Україні. Така географічно-державна концепція прийнята віддавна на Заході, особливо у відношенню до давніших історичних періодів. Час найвищий, щоб прийняли її і в нас, на Україні.”⁴⁰

На відміну від рецензентів 1918 року, не усвідомлено розчарованих у своїх ілюзіях стосовно книжки, критики 1923 року не звинувачують І.Огієнка в окремих фактичних огріхах, допущених у виданні. В. Біднов з цього приводу цілком слушно зауважує: “Книгу писано в бурхливі часи — в кінці 1917-го та початку 1918-го років, коли спокійна кабінетна робота була неможлива. Через те книга має деякі хиби в самому викладі: бракує систематичности, послідовности, трапляються повторення, фактичні неточности”.⁴¹

Те саме визнає й І.Кревецький: “...односторонність ця — данина часу і потребі життя, обставин, в яких повстала сама ця книжка. Вона ж продукт бурхливих 1917-1918 рр. На Великій Україні, яка визволялася тоді з-під вікової політичної і культурної гегемонії Москви і для якої власне сей бік малюнку проф. Огієнка був дуже актуальний.”⁴²

Обидва вони відзначають чудово впорядковану бібліографію книжки, відразу вказуючи, що розрахована вона не на науковця, а на кожного, кому цікава доля української культури. “Се найкраще і

найцінніше з усього того, що дає книга.. Показчики досить повні, й дають повну можливість тим, що зацікавляться якимось питанням, докладно ознайомитися з ним на підставі зазначеної літератури. Розуміється, наведена література не має вичерпуючої повноти, але як для звичайного читача, для якого й призначено книгу, її цілком досить"⁴³, — зауважує І.Кревецький. Відзначає він і вишукану мову видання, піддаючи сумніву хіба що "доцільність вживання окремих форм слів: "Мова в книжці проф. Ів.Огієнка легка, чиста, була б навіть зразковою, якби не бажання автора вживати іноді незвичайні для нас форми широко розповсюджених слів."⁴⁴

Третє перевидання книжки І.Огієнка було здійснене, як уже вказувалося, 1992 року. І цього разу воно було нарешті належним чином поціноване й визнане.

Та не слід забувати й дискусію, яка ознаменувала таке нелегке народження цієї вікопомної книжки. Адже й сьогодні науковці почасти теж мусять вирішити для себе питання "наукової тенденції". І приклад І.Огієнка підказує: його ім'я таки повернулося до рідної землі на крилах прийнятих щирою любов'ю до свого народу праць. А де набуток тих, котрі так легко ганили його "псевдонаукову" тенденцію відданості рідному народові?

Відстоюючи свій суверенітет у духовному обширі людства, нам є чому повчитися у вченого й пропагандиста, видавця й духівника І.Огієнка.

Велич його в тому, що, будучи людиною беззаперечно талановитою, він свідомо віддав свій геній на привнесення в українство культурних стереотипів: єдиних "мірок" культурного поведіння, мовлення, ставлення до освіти, релігії, побуту тощо. Він виступив не просто популяризатором українства як способу життя в світі, а й став його законодавцем. "Українська культура" й на сьогодні залишається зразком національно визначеного державницького трактування нашої культури. Чи науково це? Беззаперечно. Якщо впродовж більш як 70 років та й, чого гріха таїти, нині, ми бачили свій культурний поступ виключно з точки зору історико-хронологічного підходу марксизму-ленінізму та ще й у контексті беззаперечної прив'язаності до братнього російського народу, то чому б не побачити його з кардинально протилежного боку? Можливо, така зміна орієнтирів найкоротший шлях до істини?

Примітки

1. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — К.: Довіра, 1992.
2. Жулинський М.Г. "Людина невсипущої праці й обов'язку. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — К.: Довіра, 1992. — С. 5-10. — С. 9.
3. Огієнко Ів., пр.-доцент. — Українська культура. Академічна промова на відкритті Українського Народного Університету в Києві. — С. 31. — К., 1917 р.

4. Книгар. Часопис українського письменства. — К., 1918. — 4.6, лютий. — С. 318.
5. Там само.
6. Там само.
7. Іван Огієнко, приват-доцент Київського Університету. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Курс, читаний в Українському Народному Університеті. З малюнками і портретами українських діячів. Видавництво книгарні Є.Череповського. — Київ, 1918. — 272 с. — Ін 32, ціна 5 рублів.
8. Огієнко І. Війна з вітряками. Відповідь д. Науменкові. //Нова Рада. — 1918. — № 64, 21 квітня. — С. 2.
9. Книгар. Літопис українського письменства. — К. — Лютий — 1918. — Ч. 6. — С. 318.
10. Наше минуле. Журнал історії, літератури і культури. — 1918. — Ч.1. — С. 183-185.
11. Там само. — С. 183.
12. Там само.
13. Книгар. Часопис українського письменства. —1918. — Ч. 7-е, березиль. — С.378-380.
14. Там само. — С. 378.
15. Наше минуле. Журнал історії, літератури і культури. — 1918. — Ч.1. — С. 184.
16. Там само.
17. Там само. — С. 184-185.
18. Книгар. Часопис українського письменства. — 1918. — Ч-7-е, березиль. — С. 379.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само. — С. 380.
22. В.Науменко. Як не треба викладати історію української культури. // Нова Рада. — № 50, 5 квітня 1918 р. — С. 2; 7 квітня. — С. 2.
23. Там само. — 5 квітня 1918 р. — С. 2.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само. — 7 квітня. — С. 2.
27. Там само.
28. Там само.
29. Там само. — 5 квітня 1918 р. — С. 2.
30. Огієнко І. Війна з вітряками. Відповідь д. Науменкові. // Нова Рада. — 1918. — № 21 квітня. — С. 2.
31. Там само.
32. Там само.
33. Там само. — 23 квітня. — С.2.
34. Там само.
35. Літературно-науковий вістник. — Львів, 1923. — Річник XXII. Книжка XII. Т. XXXI. За грудень. — С. 379-382.

36. Там само. — С.379.
37. Стара Україна. Часопис історії і культури. — Львів, 1924. — С. 17.
38. Там само.
39. Там само.
40. Літературно-науковий вістник. — Львів, 1923. — Річник XXII. Книжка XII. Т. XXXI. За грудень. — С. 380-381.
41. Стара Україна. Часопис історії і культури. — Львів, 1924. — С. 17.
42. Літературно-науковий вістник. — Львів, 1923. — Річник XXII. Книжка XII. Т. XXXI. За грудень. — С. 381.
43. Там само. — С. 382.
44. Там само.

Людмила Конотон
м. Київ

ГОЛОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ВІРУВАНЬ ТА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В ТВОРЧОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА

Постать Івана Огієнка є однією з видатних в українській культурі, а спадщина його торкається багатьох аспектів філософії, культури, мови, літератури, педагогіки. Принципове значення мають ідеї Івана Огієнка для осмислення етапів становлення української ментальності. Праці видатного українського мислителя надають можливості для аналізу процесу формування староукраїнського етносу, визначення його духовної насиченості. Дійсно, мислитель обґрунтовував важливе положення про те, що без аналізу язичницьких вірувань, ритуалів, обрядів, ми не можемо досягнути феномен православної релігії. В такий спосіб православ'я є пов'язаним не тільки з прийняттям християнства (яке І.Огієнко розглядає в зв'язку з княгинею Ольгою, а не кн. Володимиром), а з тією усталеною культурою, яка передує християнській релігії. Іншими словами, на території Русі-України існувала певна система цінностей, сприйняття спільності було зорієнтовано на певну ієрархію Буття.

Необхідно підкреслити, що існують різні підходи до розглядання етносу: етимологічний, історичний, соціокультурний. В цьому аспекті й слід визначити значущість творчості митрополита Іларіона, який здійснив всі три підходи щодо аналізу виникнення української культури, мови, філософії, релігії.

В цьому розмаїтті дійсності та реальності професор І.Огієнко виділяє факт особливого, емоційного ставлення до світу в українській ментальності. Так, у праці "Українська культура" він підкреслює: "У який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український. Скрізь, на всьому поклад цей народ свою ознаку, ознаку багатой культури й яскравої талановитості. Візьмемо його пісню: її утворив народ наш такою, як ніхто з